

Кой е Паул Файерабенд (1924 г. – 1994 г.)

За да направи кариера в своята среда, той е трябвало да се специализира и работите му, написани в 50-те и 60-те години, спокойно могат да се окачествят като принос към една специална област въпреки известно свободолюбив и ексцентричност, които прозират в тях. Но, изглежда, у Файерабенд от самото начало е бил заложен по-широк интерес, интерес към живота изобщо, който не му е позволил да си остане един почтен професор по философия на науката. Роден през 1924 г. във Виена, в края на Втората световна война той е на такава възраст, че не може да избегне мобилизацията и това го откъсва от любимите му занимания с математика, физика и астрономия. Но след войната вече следва театър във Ваймар (1946 г.), а на следващата година — история във Виена и едва след още една година се връща към интересите си отпреди войната. Така че, когато през 1951 г. започва да чете лекции по философия на науката в Англия, Файерабенд изобщо няма диплома по философия. Това не му пречи да напредва много добре и през 1958 г. той вече е в САЩ (в Минеаполис и после в Баркли, Калифорния). Може слабата обвързаност с неговата „специалност“ да му е помогнала в 60-те години да бъде смятан за един от най-видните философи на науката в света. Сега Файерабенд е канен в различни университети на Америка и Европа.

По времето, когато Файерабенд навлиза във философията, в англосаксонския свят все още господства неопозитивизмът. Файерабенд принадлежи към поколението, което тръгва от неопозитивизма и има голяма заслуга за отдръпването на това поколение от него. Неопозитивистите или, както сами се „наричат още, логическите емпирици се опитват да установят с помощта на съвременната логика как нашите твърдения се обосновават и получават съдържание от опита. Според тях има една категория твърдения, твърденията на наблюдението, които не се нуждаят за обосноваването си от нищо друго освен от наблюдател — от жив човек със здрави сетива. Той може да види, да чуе, да пипне, да вкуси и т.н. и да отсъди дали твърдения като „Тази ябълка е червена“, „Този камертон свири ла бемол“, „Радиаторът е топъл“, „Това сирене е рокфор“ са верни или неверни. Всички други твърдения, доколкото изобщо са твърдения, ако не могат да се проверяват по такъв начин, трябва да подлежат на доказване или опровержение, или поне да е възможно потвърждението им в някаква степен въз основа на логическите им връзки с вече проверени твърдения на наблюдението. Например „Радиаторът е топъл“ може да послужила установяване на твърдението „Отоплението е включено“. Твърдения за звука на различни по големина камертони могат да послужат за потвърждение или опровержение на физическото схващане, което представя височината на звука като честота на трептенията на въздуха. Тези два примера илюстрират така наречените „теоретични твърдения“, които по принцип не могат да се проверяват пряко от наблюдател. Езикът, на който се формулират те, се нарича „теоретичен език“. Твърденията, които могат да се проверяват пряко от наблюдател, се наричат „твърдения на наблюдението“, а езикът, който позволява те да бъдат формулирани — „език на наблюдението“. За да стане възможна косвената проверка на „теоретичните твърдения“ чрез „твърдения на наблюдението“, общността, която си служи с тези два езика, трябва да си служи и с някакви правила, които свързват термините на „теоретичния език“ с термините на „езика на наблюдението“. Например „Когато честотата на трептенията е ХУ килохерца, наблюдателите чуват ла бемол“. Такава връзка между „теоретичните термини“ и „термините на наблюдението“ неопозитивистите наричат „интерпретация“.

Друга важна черта на логическия емпиризъм е, че той претендира да дава не психологическо, а логическо описание на нашето познание. Неговата цел не е да опише, в какво и при какви обстоятелства са склонни да вярват хората, а да формулира правила, които важат независимо дали се спазват или не. Например изискването всяко твърдение да се поддава на опитна проверка е валидно независимо от това, че понякога хората погрешно използват псевдотвърдения, които са непроверими и следователно изобщо нямат смисъл.

Тази система има център и периферия, която граничи със сетивния опит. Изброените примери за „твърдения на наблюдението“ по-скоро са примери за твърдения, разположени в периферията, т.е. пряко изложени на влиянието на сетивния опит. Това са твърдения, които лесно бихме склонили да преразгледаме при евентуален конфликт с опита, защото това не би наложило по-цялостна реорганизация на системата на нашето знание. Никое твърдение в системата не е

застраховано от евентуално преразглеждане, но някои са по-податливи на преразглеждане от другите. Ако животното в тревата, което отдалеч сме взели за заек, изпърха на някой клон, по-разумно ще бъде да приемем, че сме видели всъщност птица, отколкото да ревизираме схващанията си за анатомията на заека или за природата на гравитацията, за да обясним феномена „летящ заек“.

На тази почва Файерабенд издига своята идея за пролиферацията. В ботаниката под пролиферация се разбира образуване на нов орган на растението в друг орган, който вече е завършил развитието си. Файерабенд изисква пролиферация на теориите в науката, т.е. образуване на базата на постигнатото от една вече зряла теория на нови теории, които биха могли да я конкурират, да правят живота ѝ труден, в крайна сметка може би дори да я задушат. Оставена сама на себе си, една теория с широк обхват неминуемо ще се превърне в неемпирична догма. Нали един експеримент никога не поставя под въпрос точно определено твърдение от системата на нашето знание. Една теория, която дава обяснение на широк кръг явления, винаги ще ни бъде по-скъпа от становищата ни за по-специфични обстоятелства, при които се провежда експериментът, или от доверието ни в неговата надеждност.

Така никакъв опитен резултат не е в състояние да обори една теория с широк обхват. Каквото и да покаже експериментът, нейните защитници ще бъдат в състояние да запазят любимата си теория чрез някаква маневра от този род. Има нужда от „алтернативни теории, които да извличат изгода от резултатите, неблагоприятни за техните съперници. Оставена сама на себе си, една теория от ранга на класическата физика няма никога да признае съществуването на факт, несъвместим с нея. Никакъв опит няма да е в състояние да я засегне, тя ще загуби емпиричния си характер. Само развиването на алтернативни теории (като теорията на относителността) може да доведе до признаването на такива факти. Затова Файерабенд смята, че последователният емпиризъм изисква пролиферация, умножаване на теориите върху една и съща почва. От науката не бива да се очаква окончателно опитно доказателство, увековечаване на някаква теория. Това, от което се нуждае тя, е борба на идеи.

Изискването на Файерабенд за пролиферация като че ли се съгласува поне с тази представа на неопозитивистката философия, според която философията се занимава с формулиране на правила, засягащи познанието. Наистина пролиферацията е правило, което Файерабенд иска да наложи на цялата наука. Но как да се обоснове валидността на това правило? От гледна точка на неопозитивистите — чрез рационална реконструкция на научното познание, т.е. като се покаже, че въпреки някои отклонения това правило, общо взето, се спазва в науката, Файерабенд наистина дава примери от науката, които подкрепят неговото изискване.

Другата идея, с която Файерабенд добива скандална известност още през 60-те години, е за несъизмеримостта. И тук той се опира на разсъжденията Виенския кръг, този път за да противопостави свое схващане на неопозитивисткото разбиране на смисъла.

Според неопозитивистите всяко твърдение на наблюдението има смисъл отделно от системата на нашето знание поради възможността да се проверява от наблюдателите независимо от тази система. Файерабенд смята, че установяването на истинността на всяко твърдение става в зависимост от състоянието на един цялостен масив от схващания с оглед на това, дали приемането му би допринесло за приспособяването на този масив към опита. Тогава едно изречение не добива смисъл, не поема определени функции в нашето знание само благодарение на това, че произнасянето му е рефлекторно свързано с определени дразнения на сетивата ни. (Както изречението „Боли!“ е реакция на убождането.) Разбирането на смисъла на едно изречение не се свежда до механичното му възпроизвеждане при определено въздействие. Изречението има смисъл благодарение на това, че заедно с други езикови изрази образува една система, която като цяло се приспособява към сетивния опит. Неговият смисъл се определя от функциите му в тази система, от взаимоотношенията му с другите езикови изрази. Например смисълът на изречението „Боли!“ се определя от други твърдения за болките, които са включени в системата на нашето знание. Аз зная какво значи да ме боли не защото мога да усещам болка. (В такъв случай и животните знаят какво е болка.) Аз зная какво представляват болките, защото мога да кажа за тях, че „те не са присъщи на масите и столовете; те могат да се отстранят чрез вземане на лекарства; те

засягат само отделно човешко същество (така че, ако усещам болка, няма за какво да се тревожа за кучето си); те не са заразни (значи, когато усещам болка, не е нужно да предупреждавам хората да стоят настрана от мен)” и т.н. Тогава научната теория не е система от безсмислени символи, които получават смисъл едва благодарение на „интерпретацията”, на свързването си с пряко проверими „твърдения на наблюдението”. Напротив, твърденията, които по-непосредствено зависят от опита, получават „интерпретация” от теорията, от цялостния контекст на знанието, в който участват. Благодарение на него те са нещо повече от словесна реакция на въздействия върху сетивните органи.

Оттук Файерабенд заключава, че научните теории с най-широк обхват трябва да бъдат несъизмерими. Такава теория е ядрото на една система на знанието, онази нейна част, която най-трудно се поддава на преразглеждане при опитите ни да приспособим системата като цяло към предизвикателствата на опита. Тя определя „концептуалната схема”, в която трябва да се вмести останалите елементи на системата при всички превратности на научното развитие. Функциите на всички твърдения във всеки момент трябва да се приспособяват към тази „концептуална схема”. И понеже смисълът, „интерпретацията” на един езиков израз се определя от взаимоотношенията му с цялата система, две изречения, потопени в контекста на различни фундаментални теории, на различни „концептуални схеми”, не биха могли да имат един и същ смисъл. Например едно и също изречение; за масата на определено тяло, съставено от едни и същи думи, не може да има един и същ смисъл в класическата физика и в теорията на относителността. Нали в тези две коренно различни системи едни и същи думи функционират по коренно различни начини. Така Файерабенд формулира несъизмеримостта като радикална промяна на смисъла в зависимост от контекста, който създават различни теории с най-широк обхват. Сега такива теории са лишени от общ език. Как две такива теории могат да използват експериментални доказателства в спора помежду си, щом техните привърженици не могат да говорят за едно и също нещо, не могат да се позовават на един и същ експериментален резултат?

Тези разсъждения, макар и насочени срещу господстващите схващания в неопозитивистката философия, все още продължават неопозитивисткия начин на мислене, Файерабенд просто взема схващането на неопозитивистите за научната теория като за неинтерпретирана система от знаци и го обръща наопаки: Не „езикът на наблюдението” въвежда смисъла в теорията, а самата теория придава смисъл на термините си, включително и на тези, чрез които се изразяват резултатите на наблюдението. Но самата теория се разбира и сега като система от твърдения, обвързани с ясно определени логически връзки, като логически механизъм за предсказване на бъдещ опит. И тук както при пролиферацията Файерабенд се опитва да формулира правило, задължително за всяко научно познание. Но и тук изглежда малко странно, че той не се придържа към отчуждената позиция на изследовател на правилата на научното познание. Той предварително е решил в себе си кое е добро и кое е лошо за науката. Гладкото развитие изисква прости и разбираеми за всички доводи, които водят до общопризнат научен резултат. Това според него не носи нищо добро на науката и той предявява изискването на теориите с широк обхват да се противопоставят други такива, които по възможност да са не просто несъвместими, а най-добре несъизмерими с тях.